

*Леснікова Г.В.,
викладач кафедри філософії та українознавства
Одеської національної академії зв'язку імені О.С. Попова,
науковий співробітник Одеського центру міграційних досліджень*

СТРУКТУРАЛІЗМ – МЕТОДОЛОГІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Анотація. У даній статті розглядається структуралізм як методологія та філософія. Досліджується історія формування методологічних принципів структуралізму, типи структурного аналізу та його реалізація у гуманітарних дисциплінах: етнографії, історії, літературознавстві, фольклористиці. У предметне поле даного дослідження увійшла і проблема філософії структуралізму. Були проаналізовані основні філософські ідеї вчених-структуралістів.

Ключові слова: структуралізм, структура, система, модель, елемент, структурний аналіз, синхронія, поетика.

Вивчення структуралізму як методології, філософії, світосприйняття є *актуальною* проблемою сьогодення, оскільки, по-перше, структуралізм проявив себе як ефективна методологія і сьогодні продовжує застосовуватися у багатьох науках як гуманітарних, так і природничих. По-друге, структуралізм, як світосприйняття, як філософія був певним поворотом у філософській традиції ХХ ст., він переосмислив питання «людина-суспільство», «природа-культура», «об'єкт-суб'єкт» та заклав підвалини філософії сучасності.

Об'єктом дослідження є структуралізм як культурне явище ХХ ст.

Предметом дослідження є структурна методологія з її реалізацією в гуманітарних науках та філософія структуралізму.

Структуралізм — це загальна назва для низки наукових течій, що паралельно розвивалися в гуманітарних науках. Він сформувався як наукова методологія, яка згодом поширилася у ряді гуманітарних та природничих дисциплінах, сформувавши окремі наукові галузі знань.

Витоки та формування структуралістських ідей. Структуралізм як окрема наукова школа сформувався після I Світової війни у Франції, Великобританії, США; найбільшого розквіту досяг у 50-60 роках у Франції.

Витоки структурного мислення знаходяться ще в античному часі. Зокрема, піфагорійці вже говорили про математизацію знання та про «точное исчисление гармонии». Як наслідок цих ідей виникає положення про числову та онтологічну відносність. Головною характеристикою системи виступали відношення між її елементами. Дану ідею розвив та реалізував Платон у своєму діалозі «Тімей». В даному діалозі Платон дає приклад структурно-математичної побудови матерії [16, с. 144-152].

У новий час раціоналістична філософія також формулювала деякі принципи, які містили у собі ідеї

структурного аналізу. Так, Декарт у своїй роботі «Правила для руководства ума» говорив: «когда мы хорошо понимаем вопрос, нужно освободить его от всяких излишних представлений, свести его к простейшим элементам и разбить его на такое же количество возможных частей посредством нумерации». Таким чином, Декарт обґрунтовує принцип дослідження об'єкту як цілого та необхідність поділу його на елементи, що є одним з головних принципів структурного аналізу [7, с. 16-32].

Наступне правило передбачає поділ «каждого из исследуемых мной затруднений на столько частей, сколько это возможно для лучшего их преодоления». Г. Лейбніц, що також є представником філософії раціоналізму, намагався математизувати мислення, знайти єдину всеохоплюючу систему, в основі якої лежали б однозначні поняття, які були б організовані в «алфавит мышления». Показово, що таку важливу категорію структуралізму як опозиція, вже обґрунтував Е. Кант, говорячи про антиномії [12, с. 23-25].

Французький дослідник структуралізму Л. Сев вважав, що найбільш повно структурний аналіз був використаний К. Марксом при аналізі соціальних явищ. Зокрема Люсьєн Сев вважав, що немає різких відмінностей між структуралізмом та марксизмом, оскільки марксизм також досліджує соціум як установлену систему, йдучи від «мікроанатомії елементарних форм к діакронії, а потім к історії». Л. Сев вважав, що історія — це в першу чергу історія структур, а не її окремих елементів [33, с. 56-78].

А. Альтюсер, теоретик-структураліст, що також займався вивченням «Капіталу» і відмічав багаторівневу, структурну залежність надбудови над базисом на противагу однорівневої залежності, як вважали раніше, говорив, що структуралізм все ж таки відрізняється методологічно тим, що віддає перевагу синхронному аналізу явищ над діакронним [33, с. 82-90]. В цьому ми погоджуємося з А. Альтюсером. Окрім того, структуралізм все ж таки не аналізує діалектичних явищ, а зосереджує свою увагу на опозиції. Таким чином, ми можемо зазначити, що хоча К. Маркс і сповідував деякі структуралістські ідеї, в подальшому вони були змінені, що ми побачимо далі.

Основні постулати структурної методології були сформульовані на зламі ХІХ/ХХ ст. у низці наук. Прабатьком структуралізму прийнято вважати лінгвіста Фердинанда де Соссюра та філологів празького гуртка — Р. Якобсона, М. Трубецького та ін. При цьому необхідно зазначити, що окремі принципи структурної методології були сформульовані у пси-

хології, соціології, філософії, наукознавстві, математиці, літературознавстві.

Фердинанд де Соссюр у своїй праці «Курс загальної лінгвістики», що була написана його учнями і видана у 1916 році, сформулював три основні положення структурної лінгвістики: 1) у мовленнєвій діяльності слід розрізняти мову як систему і мовленнєву діяльність як реалізацію даної системи, як послідовність правильно побудованих висловлювань; 2) необхідно розділяти два моменти під час дослідження мови: історичний, той, що розвивається (діахронний) та синхронний, той, що дає можливість досліджувати внутрішню організацію мови в певному часовому зрізі. Ці два поняття — синхронія та діахронія — остаточно ввійшли в практику структуралістів. Якщо поняття «діахронія» відповідало поглядам представників історичної лінгвістики, що досліджували генетичний зріз мови, то «синхронія» — компаративістам, що досліджували граматичні мовні конструкції, тобто зміну внутрішньої організації мови в певному часовому зрізі. 3) в мові необхідно розрізняти два рівні — синтагматику (вісь послідовних звуків) та парадигматику (граматичні та семантичні конструкції, з яких ми робимо вибір, щоб правильно побудувати висловлювання) [41].

Також, можна вважати, що Ф. де Соссюр одним з перших зрозумів, що мова — це абстрактна форма, що наділена структурними ознаками, як і більшість об'єктів. Тобто він сформулював тезу, яка лягла в основу семіотики.

Після I Світової війни структурна лінгвістика розділилася, так би мовити, на три течії: американський дескриптивізм (Е. Сепір, Л. Блумфільд), датська глосематика (Л. Ельмслев), Празький лінгвістичний гурток (М. Трубецької, Р. Якобсон). Представники американського дескриптивізму розробили вчення про ієрархічність мовної структури. Вони виділили у ній наступні рівні: фонемний, лексемний, морфемний, рівень висловлювання, речення, зміст. Школа датської глосематики була повною протилежністю першому напрямку і відстоювала розгляд будь-якої системи як знакової. Сьогодні цей напрямок ми називаємо семіотикою. Представники даної школи розрізняли у мові план вираження і план змісту, а також знайшли три типи відношень між елементами плану вираження — координація (взаємозалежність), детермінація (одностороння залежність), констеляція (взаємозалежність) [36].

Головний напрямок дослідження мови для Празького лінгвістичного гуртка — це функції мови та її телеологічність. Головним досягненням даних науковців, а особливо М. Трубецького є розроблення вчення про фонологію, що зробило переворот у наукових колах того часу. Праця «Фонологія», що побачила світ у 1933 році заклала основи структурного методу, оскільки містила основні його правила. Зокрема, фонологічний метод можна звести до 4-ьох основних положень: а) найменшою одиницею є фонема; б) фонеми взаємопов'язані між собою і являють певну фонологічну систему; в) фонологічні системи мають структуру — це відношення одного елемента до іншого; г) усі свідомі лінгвістичні явища ведуть до пізнання без свідомих структур [40, с. 288].

Таким чином, основні постулати структурного аналізу та техніка були відпрацьовані саме у лінгвістиці, а потім перенесені у інші науки.

Поряд з цим, необхідно відмітити, що вагомий внесок у розробку структурного методу зробила російська формальна школа (літературознавство) та гельштатпсихологія.

Вплив російських формалістів на становлення структуралізму не піддається сумніву. Саме вони підготували Празький лінгвістичний гурток, про який йшлося нижче та тартуську-московську структурну поетику, про яку йтиметься далі. В 1910 році вони створили два об'єднання у Петербурзі та Москві. У Петербурзі працювали в цей час такі вчені — Поливанова Є.Д., Якубинський Л.П., Брік О.М., Ейхенбаум Б.М., у Москві — Ярго Б. М., Якобсон Р. [17, с. 33-68] та ін. Вони займалися вивченням віршів, використовували математичні методи і розглядали вірш як замкнену систему без соціальної історії. Вірш вони порівнювали з грою в шахи. Кожний елемент вірша — ритм, метр, строфіка, семантика, лексика — відповідав певній шасі і виконував свою функцію, які розрізняють постійні та змінні. Схожу методологію дослідження розробив В.Я. Пропп і реалізував у праці «Морфологія казки» (1929), яка вплинула на весь французький структуралізм і випередила їх майже на 30 років.

Ідеї російської формальної школи були майже повністю реалізовані Тартуською школою Ю.М. Лотмана. (Про неї нижче).

Також необхідно відмітити, що певні постулати структурного аналізу були сформульовані у соціології — науці, яку теоретично сформулював О. Конт. Він ввів категорії «статика» та «динаміка», за допомогою якої описував стан соціального організму як системи. Ці поняття у методологічній суті відповідають поняттям «синхронія» та «діахронія», яким частіше користуються в практиці структуралісти. Е. Дюргейм, що також вважається батьком соціології, висунув теорію співвідношення частин і цілого (в соціології — індивіда та суспільства), в якій ціле не можна звести до його частин, а сукупність частин не є цілим [15, с. 145-146].

Якщо проаналізувати теорію Дюргейма, то можна побачити, що він сформулював основний з постулатів структуралістів: ціле не можна звести до його елементів, а сума елементів не відповідає цілому. Дані поняття увійшли до основного категоріального апарату структуралістів.

Підводячи підсумок під питанням генеалогії структурного методу, необхідно зазначити, що незважаючи на вплив інших наук на його становлення, пріоритет лінгвістики та літературознавства не можна піддавати сумніву. Саме тут був розроблений даний метод, сформульовані його категорії.

Структурний метод: сутність та категоріальний апарат. Даний метод за класифікацією можна віднести до загальнонаукових, оскільки він знайшов своє поширення у більшості гуманітарних, а також у точних науках. Характерною особливістю даного методу є те, що у кожній науці він має свою специфіку, але при цьому є основні постулати,

які є незмінними при застосуванні даного методу у всіх науках, а саме:

а) виділення основного масиву об'єктів («корпусу» текстів, якщо, наприклад, досліджуємо культуру), в яких можлива наявність єдиної структури; головне зафіксувати їх у часі, на певному синхронному зрізі, щоб спочатку дослідити взаємовідношення та взаємозв'язок між ними, а потім історію — примат синхронії над діахронією;

б) поділ даних об'єктів на елементарні частини (сегменти), в яких різномірні елементи поєднуються завдяки типовим зв'язкам та відношенням; визначення в елементах реляційних якостей для кожного конкретного відношення.

в) виявлення зв'язків між сегментами, їхня систематизація та побудова абстрактної структури, завдяки синтезуванню чи формально-логічному чи математичному моделюванню; виведення із структури усіх можливих конкретних варіантів і перевірка їх на практиці [45, с. 159-162].

Саме така послідовність операцій дає можливість з'ясувати внутрішні приховані взаємозв'язки і відношення в будь-яких об'єктах, що є основним постулатом структурного методу.

Необхідно зазначити, що структурний аналіз має різновиди — структурно-функціональний та системний аналізи.

Перейдемо до розгляду основних категорій структуралізму. Звернемо увагу на таку категорію як «структура». Є багато визначень даної категорії, тому ми зупинимося на тому, яке, на наш погляд, найбільш вірне.

Отже, **структура** (від. lat. *Struktura* — будова, порядок) — сукупність усталених зв'язків об'єкта, що гарантують збереження його основних якостей при різних зовнішніх та внутрішніх змінах, основна характеристика системи, її інваріант. Структура є саморегулюючою та здатна до само відтворення, зміна одного елемента структури призводить до зміни іншого, оскільки елементи взаємопов'язані між собою [43, с. 647-648].

Елемент — невідима одиниця структури, її найменша частина. Компонент — це частина системи, що в свою чергу є системою і містить у собі структурні елементи. Дане поняття ввів радянський вчений Ковальченко І.Д. і розкрив у праці «Методи історичного дослідження» [22, с. 183-191].

Окрім того, автор оперував таким поняттям як «підсистема». За Ковальченко І.Д., підсистема — це така частина системи, що складається з компонентів.

Необхідно зазначити, що Ковальченко висвітлює категорії системного аналізу, де головною є категорія «системи», потім «підсистема», «компонент», «елемент».

Необхідно зазначити, що структуралісти не розводили поняття «структура» та «система», тому ми зупинимося на основних характеристиках системи-структури:

а) цілісність — принципова непризводимість якостей всієї системи до суми її елементів і не виводимість із якостей останніх якостей усієї системи. Залежність кожного елемента від місця його розташування у системі;

б) структурність — здатність описати систему через її структуру, тобто через розкриття відношення її елементів та зв'язків між ними;

в) ієрархічність — кожен компонент системи можна розглянути як систему, а саму систему як компонент іншої системи;

г) багаторазовість — опис кожної системи дає можливість розкрити лише один аспект, одну модель системи, тому потрібне багаторазове описання системи [12, с. 123-156].

Необхідно відмітити, що структурний аналіз передбачає розгляд об'єкту у синхронному зрізі, у статистиці. Цей підхід превалює, хоча є спроби розглядати структури у динаміці. Взагалі поняття «синхронія», «статика» характеризують структурний аналіз і опозицій поняттям «діахронія», «динаміка», «історичність» та генетичному методу.

Виходячи з цього, ми не будемо аналізувати дані поняття, оскільки вони позначають саму суть методу, її генеральний напрямок.

Радянський дослідник структуралізму Боров В. пропонує усі категорії структуралізму поділити на три типи:

а) категорії предмету структурного аналізу, а саме: загальні — знак /значення, мовлення/мова, текст/контекст, Культура/Природа, конкретні — відправник, отримувач, повідомлення, код;

б) категорії процесу структурного аналізу — читання, мікроаналіз, інтерпретація, дешифровка, моделювання.

в) категорії системи аналізу — елемент, система, відношення, структура, рівень, ієрархічність, положення, опозиція, модель [16, с. 45-54].

Як бачимо, загальні поняття позначають бінарні опозиції, причому вони розташовані в такій послідовності, що кожна наступна пара включає попередню. Дуже часто під час аналізу акцентують увагу лише на одному елементі і не враховують інших.

Конкретні категорії, як бачимо, є теоретичним описом формальної структури комунікативного процесу, що був сформульований Г.Д. Лассуелом і містить п'ять питань, що ділять речовий акт на складові елементи: хто повідомляє (аналіз керування); що повідомляють (аналіз змісту); по якому каналу (аналіз засобу передачі); кому (аналіз аудиторії); з яким результатом (аналіз ефекту).

Категорії процесу аналізу фіксують процес пізнання предмету шляхом накладання на нього категорій третього типу. Другий тип є динамічним, бо показує процес і поєднує статичні категорії першого і третього типів [16; 57].

В 50-60 роках дана методологія, завдяки своїй ефективності була використана і інших науках, в результаті чого виникли так звані «структурні науки»: в літературознавстві — структурна поетика; в історії — структурна історія; в етнографії — етнологія.

Об'єктом вивчення конкретно-наукового структуралізму є культура як сукупність знакових систем, найважливіша з яких — це мова, але в яку входять також наука, мистецтво, релігія, міфологія, звичаї, мода, реклама та ін. Саме на даних об'єктах структурно-семіотичний аналіз дозволяє відшукати приховані закономірності, яким людина підкоряється

несвідомо. Даним закономірностям відповідають глибинні культурні пласти, які по-різному визначаються у різних концепціях (поняття «епістема» та «дискурсивні формації», що характеризують глибинні рівні знань у М. Фуко, поняття «листа» у Р. Барта та Ж. Дерріди, «ментальні структури» у Леві-Стросса), але завжди розглядаються як ті, що обумовлюють зв'язок людської свідомості та світу. Людське «Я», що не вважає на ці структури, є джерелом ілюзій щодо вільного вибору та самостійних дій людини. Таким чином, структуралізм переглянув ряд традиційних понять гуманістики, таких як – автор, текст, твір і т.д. Виступаючи проти традиційної «історії ідей», структуралізм робить наголос на якісні культурні перетворення, що ґрунтуються на радикальних перебудовах глибинних структур. Поряд з цим, на іншому рівні абстракції структуралізм займався пошуком типологічних узагальнень, вселюдських універсалій, загальних схем діяльності людського інтелекту. Поряд з цим конкретно-науковий структурно-семіотичний метод ефективно був використаний у низці гуманітарних дисциплін.

Структуралізм в етнології. Етнологія – це одна з наук, що зазнала найбільшого впливу структуралізму. Деякі вчені, зокрема В. Боров, вважають, що завдяки структурному аналізу сформувалась етнологія як наука [16, с. 144-152].

Взагалі, структурна школа представлена в етнології якнайкраще і має три центри становлення та розвитку – Велика Британія, Франція, США. В наукових колах прийнято вважати, що прабатьком структуралізму в етнології був англійський вчений – Альфред Реджинальд Радкліф-Браун, який теоретично належав до школи функціоналістів, але сформулював вчення, яке лягло в основу структурної течії в етнології. Зокрема вчений вважав, що культуру треба вивчати не лише історичним методом, а й застосовувати соціологічний метод (як ми пам'ятаємо, французький вчений Е. Дюргейм говорив про суспільство як систему, яка формується з різних соціальних інститутів, що взаємопов'язані між собою і різняться за складом соціальних інститутів та їхніх різновидів). «Лише поєднуючи історичний метод та соціологічний, можна зрозуміти розвиток людського суспільства [44, с. 112-118]» – говорив Радкліф-Браун. Він змінив поняття «культура» на поняття «соціальна система», що лягло в основу нового напрямку, який ми зараз називаємо структуралізмом.

Послідовники Радкліфа-Брауна були англійські структуралісти – Е. Еванс-Прітчард, Мейер Фортес, Раймонд Ферс, Макс Глукмен. Вони працювали в 50-60 роках ХХ ст., розробляючи структурний підхід у соціальній антропології. Е. Еванс-Прітчард у своїй роботі «Нуери» розумів сутність структурного методу у тому, що необхідно вивчати структуру кожної групи: племені, народу, держави. Він вважав, що етнічні відносини являють собою певну структуру. Соціальна структура – це відносини між групами, що мають певну усталеність і стабільність, наприклад, сім'я. Такі структури вибудовують між собою певну ієрархію, що перетворюється в соціальну систему. Тому, щоб зрозуміти еволюцію людства

необхідно, за Евансом-Прітчардом вивчати структуру груп, соціальної системи: племені, народу, держави [44, с. 119-120].

Другим джерелом, з якого розвивався англійський структуралізм, був історичний матеріалізм, який підпорядкував структурний підхід історичному і відстоював вивчення структур у часовому контексті. Як наслідок, англійські структуралісти – М. Форест та Е. Еванс-Прітчард – написали працю про африканські народи і показали, як змінюються політичні зв'язки у даних народів, використовуючи динамічний структурний аналіз. Дана робота була спробою змінити синхронний підхід на діахронне вивчення структур [44, с. 121-122].

Ще одна особливість англійського структуралізму в етнології полягає у тому, що такі його представники як К. Мітчел, К. Аренсберг та Е. Ботт перенесли структурний аналіз на вивчення високорозвинених суспільств з метою дослідження таких питань, як залежність від світового ринку, форми організації сучасного робітничого класу, їхню структуру, структуру сучасної сім'ї [44, с. 121-122] та ін.

Таким чином, можна сказати, що англійський структуралізм в етнології сформувався на основі історичного матеріалізму та соціологічної школи Дюргейма, прабатьком якого був англійський етнолог – А. Альфред Радкліф-Браун, послідовники якого у 50-60 роках ХХ ст. спробували подолати синхронний структурний аналіз за рахунок діахронного.

Французький центр структурної антропології пов'язаний з відомим вченим етнологом і соціологом Клодом Леві-Строссом. Останній написав достатню кількість робіт, зокрема: «Печальні тропіки», «Тотемизм сьогодні», «Дикая думка», «Мифологія», але увійшов в історію завдяки своїй роботі та одноіменній теорії – «Структурна антропологія» (1958) [29].

У своїй праці К. Леві-Стросс акцентує увагу на тому, що його теорія спирається більшою мірою на теорію Ф. де Соссюра про структурну лінгвістику. Він вважає, що структуралізм в лінгвістиці дав дуже вразливі результати, тому даний метод можна перенести на вивчення культури. Науковець дуже позитивно відгукується про працю М. Трубецького «Фонологія» і запозичує у нього теорію про фонему: «Фонема – говорить Трубецькою – не має змісту, він з'являється лише у комбінації фонем [16, с. 86-114]», так само К. Леві-Стросс шукає значення фактів не в самих фактах, а в їхньому співвідношенні. Багато взяв Клод з соціології Е. Дюргейма, також відчутний вплив теорії марксизму. При цьому, вчений залучив знання психоаналізу, математичні методи і на основі всього цього створив власну теорію, яка ґрунтується на методі.

Свій дослідницький погляд Леві-Стросс спрямував на свідомість примітивних народів, шукаючи відповіді на питання про чинники, які визначають поведінку людини у реальному житті. Він прийшов до висновку, що усі форми соціального життя мають одну форму. Вони складаються з системи поведінки, що представляє собою проекцію універсальних законів підсвідомої структури на рівень свідомості соціалізованої думки. Автор звертає увагу на процес

пізнання людини і стверджує, що людина в процесі пізнання навколишнього середовища створює образ навколишньої дійсності, тому що такою є властивість органів чуття та мислення. Щоб проникнути у механізм спотворення, треба вивчати людський розум і психіку. Таке вивчення можна здійснити лише через мову, як засіб мислення, поступово сходячи від свідомого до несвідомого, досягаючи універсальних законів, властивих природі і людині [27, с. 234-246].

Клод Леві-Стросс обирає структурний метод аналізу мовних структур з метою пошуку в них інваріантних форм, які вкажуть на підсвідомі структури, що відповідають реальності. Він піддав структурному аналізу всі елементи, всі частини структурної групи — термінологію спорідненості, міфологію, фольклор, аналізуючи мовні конструкції — знаки, в яких відшукує підсвідомі структури. Клод Леві-Стросс у своїй роботі «Структурна антропологія» дає визначення системи, структури і при цьому зазначає, що не всі моделі можуть бути структурами, а лише ті, в яких виконуються чотири умови:

а) структура — це певна система, що складається з таких елементів, що зміна одного елемента завжди призводить до зміни іншого;

б) можна передбачити, як буде реагувати модель на зміну одного з своїх елементів;

в) модель повинна бути побудована так, щоб її використання охоплювали усі явища, які спостерігаються;

г) кожна модель може видозмінюватись, але вона залишається моделлю того ж типу [27, с. 345-367].

Леві-Стросс надавав аналізу усі сторони культури та побуту і вивчав їх як самостійні та замкнені системи, в кожній з них намагався знайти логічні закономірності. На основі своїх досліджень він приходить до виокремлення закономірностей, що найбільше повторюються — це бінарні опозиції (життя — смерть; земля-вода; гора-діл і т.д.), на основі яких намагався сформулювати «універсальні закони» соціального життя. На наш погляд, дана позиція не витримує критики, оскільки бінарних опозицій замало, щоб пояснити розвинені соціальні стосунки. Цінним є те, на наш погляд, що Леві-Стросс звернув увагу на те, що кожне явище культури містить два шари інформації: поверхневу, котру люди досягають розумом, і глибинну, яка залишається неусвідомленою. Задача етнологів й полягає у тому, щоб розкрити неусвідомлене. «Задача історика каже Леві-Стросс, — не лише узагальнити дані, що відносяться до свідомих проявів суспільного життя, а й пробити шлях від явного до неявного [27, с. 345-367]». Погляди Леві-Стросса були розвинені іншими французькими структуралістами — Р. Бартом, Ж. Лаканом, П. Ріккером, М. Фуко [1; 2; 8], які належали до інших наук, але більшість перейняла його досвід. Зокрема, М. Фуко у своїй праці «Слова і речі. Археологія гуманітарних наук» (1967) багато уваги приділяв історичним аспектам формування понятійного складу мови, співвідношення слів та речей. Він поставив у методологічному плані важливу проблему перед істориками «Щоб зрозуміти власну історію, людині

слід спочатку навчитися знаходити багатоманітність сенсів, які приховані за мовою і культурою кожної окремої епохи [47]».

У США структуралізм грав незначну роль, але він став центром формування неоструктуралістів, які свій напрямок визначили як «політична антропологія». Представники даного напрямку розглядали політичну діяльність як аспект соціальних відносин. Як наслідок, політичну систему вони розглядали як мозаїку відносин авторитету і суспільства. Таким чином, політичні відносини вони знайшли у племені, сім'ї, релігійній общині. Ототожнюючи авторитет з політичною владою, прихильники даного напрямку стерли відмінності між класовим і первісним суспільством. Область досліджень — це структура використання авторитету і влади, форми і мотиви зміни влади, шляхи вирішення і регулювання конфліктів. Проблеми виникнення держав вивчали такі дослідники «політичної антропології» як А. Коін, Г. Клоассен, Д. Нарту [45, с. 159-162].

Представники даного напрямку також, як і представники англійського структуралізму, намагалися подолати синхронний підхід і у своїх роботах претендували на встановлення зв'язку між синхронією і динамічним аспектом аналізу.

Ми можемо зробити висновок, що структурний аналіз в етнології зайняв міцні позиції, і досі є актуальним підходом до вивчення культури і суспільства.

Структурний підхід у літературознавстві та фольклористиці. Літературознавство, як зазначалося вище, було тією наукою, в якій у 20-их роках ХХ ст. розроблялася методологія структуралізму у рамках російської формальної школи. Переїнявши досвід російських формалістів і запозичивши ідеї структурних лінгвістів, у 1960 рр. формується напрямок літературознавства під назвою «структурна поетика». Дана школа мала три основні географічні центри розвитку: Париж (Р. Барт), Москва (В.В. Іванов, В.М. Топоров, Б.А. Успенський, О.М. П'ятигорський) і Тарту (Ю.М. Лотман, З.Г. Мінц, Б.М. Гаспаров, П.А. Руднев) [45, с. 159-162].

Структурна поетика була тісно пов'язана з семіотикою. У ідеологічному значенні вона була інтелектуальним рухом антиофіційного, внутрішнього толку.

Структурна поетика пережила 1968 рік, який був визначальним для структуралізму, оскільки «структури не виходять на вулиці», що стало відправною ланкою для розвитку по структуралізму. У 1970 році структурна поетика у рамках радянської системи прийняла такий собі модний респектабельний вигляд, що виробляла вітчизняний товар на експорт [42, с. 536].

Основна теза структурної поетики — це постулат про системність художнього тексту і будь-якого семіотичного об'єкту. Під системністю передбачалося розглядати текст у вигляді цілого, яке більше, ніж сума його елементів (основна особливість структури — цілісність). Відповідно, текст як система мав свою ієрархічну структуру і рівні, такі як: фоніка (рівень звуків), метрика (система вірша), строфіка

(теорія рими), лексика (тропи), граматики, семантика (зміст у цілому).

Такі рівні виділялися під час аналізу поезії. Якщо аналізувався текст прозовий, то виділяли сюжет, простір і час. Найбільш відомим представником структурного літературознавства був Ю.М. Лотман та його тартуська школа по вивченню знакових систем, які мали своє періодичне видання. Ю.М. Лотман розробив теорію тексту та його структурного аналізу, який висвітлює на сторінках таких робіт як «Лекції по структуральній поетиці», «Структура художнього тексту», «Структурний аналіз поетичного тексту» [28; 29; 30] та ін. В подальшому літературознавці-структуралісти поділилися на два напрямки — так звані «холісти» та «аналісти».

Холісти відстоювали позицію, що текст необхідно розглядати лише як цілісність, а аналітики вважали, що треба аналізувати кожен рівень окремо. Зовсім в стороні знаходився так званий «правий ухил», які використовували математичні методи для аналізу художніх текстів. Вони навіть запропонували за одиницю взяти 1/16 від художнього віршування О.С. Пушкіна і назвати її «кern», створюючи таким чином одиницю для вирахування художніх текстів [40, с. 290].

Останні піддавали структурному аналізу все — гру в шахи, карти, моду та ін. Можна сказати, що структуралізм в Радянському Союзі замінив тоді і філософію, і політику. Такий підхід до вивчення літературних творів і такий напрямок як літературна поетика є зараз обов'язковими учбовими дисциплінами на філологічних факультетах.

Ролан Барт — представник французького структуралізму, відомий тим, що використовував структурно-семіотичний аналіз для опису соціальних і культурних явищ європейського суспільства: моди, їжі, міста, журналів. Все він піддавав структурному аналізу, але цим займався «ранній Барт» під впливом К. Леві-Стросса. Вже після 60-х років, коли приходить «епоха постструктуралізму» вчений переходить на розгляд питань, які були в центрі дискусії, а саме: вчення про текст та його багатомірність. Саме Р. Барт відомий тим, що сформулював положення про те, що немає однієї інтерпретації одного змісту, бо кожен читач створює свій текст, і немає автора, як такого. Оскільки всі тексти написані за одними канонами, а інтерпретації відбуваються по-різному, в залежності від часу та читачів, тому автор ніби губиться. Р. Барт відомий також теорією інтертекстуальності та гіпертексту, але ми лише окреслимо дані положення і зазначимо їхню значимість, бо дана проблема стосується іншого часового проміжку і детального розгляду, тому ми не будемо розглядати дані питання в цій роботі, що присвячена структуралізму, до якого належить лише «ранній» Р. Барт [8].

Отже, необхідно зазначити, що структурний аналіз у літературознавстві призвів до становлення окремої науки, напрямку — структурної поетики, яка знайшла свій розвиток переважно в Росії і Франції.

Структурний аналіз у фольклористиці також знайшов своїх прихильників та був реалізований

якнайкраще. Він був використаний засновником структурної фольклористики російським вченим В.Я. Проппом (1929-1970). Науковець перший застосував структурний метод до аналізу фольклору. Об'єктом його дослідження була слов'янська казка. В.Я. Пропп вважав, що для того, щоб вивчити історію формування казки як жанру, необхідно спочатку з'ясувати механізм її побудови. Перший етап у процесі дослідження для Проппа — це синхронний аналіз казки. Результати даного дослідження знайшли своє відображення у праці «Морфологія казки» (1928) [38].

Вчений показав, що всі казки у своїй основі мають єдину структуру, інваріантну схему, так званий «повний варіант казки». В.Я. Пропп показав, що основними структуроутворюючими елементами казок є функції персонажів, всього їх — 36. Показово, що дані функції можуть виконуватися різними персонажами, але завжди у одній і тій самій послідовності. Таким чином, вчений довів, що існує всього «одна казка із 36 функцій», з якої утворюються інші, використовуючи той чи інший набір функцій. Логічним продовженням даного дослідження науковця була праця «Історичні корені чарівної казки» [37], у якій В.Я. Пропп вже на основі генетичного (історичного) методу показав історію формування жанру казки, джерело для формування її сюжетів, яким були традиційні обряди слов'янських племен.

У 50-80 роках структурний аналіз був застосований до вивчення всіх фольклорних жанрів: ліричного, епічного, паремій і т.д. Відомі у цьому напрямку наступні праці: «От поговорки к сказке» Пермяков Л.Г., «Традиційні формули казки» Рошияну М., «Структура австралійських міфів» Мелетинський Є.М., Лазутін С.Г. «Поетика русского фольклора», Чистов К.В. «Принципи текстологического изучения фольклора» [26; 34; 35; 39; 50; 51] та ін. Над структурним аналізом народнопісенної творчості працювали: Лазутін С.Г., Колпакова Н.П., Єрьоміна В.І., Померанцева Е.В., Кравцов М. І., Новикова А.М., Мальцев Г.І., Путілов Б.М. [19; 23; 24; 26; 31] та ін.

На сьогодні в напрямку структурно-семіотичного аналізу фольклору працюють переважно російські дослідники: Адоньєва С.Б., Байбури А.К., Бернштам Т.А., Хроленко А.Т. [4; 5; 6; 9; 10; 11; 48] та ін.

Показово, що дослідники ліричного фольклору, як правило, є послідовниками ідей Ю.М. Лотмана. Вони розглядають пісню як різновид поезії і досліджують переважно композиційну (зовнішню) структуру даного твору. Застосовуючи так званий метод «лотманівських решіток», за допомогою якого автор вивчав види поезії, науковці виводять інваріантні структури зовнішньої текстуральної форми пісень. Однією з найкращих робіт у цій галузі, на наш погляд, є праця О.І. Дея «Поетика української народної пісні» [18]. У даній праці автор виділив основні принципи композиційної побудови української пісні: а) принцип об'єктивно-логічної та асоціативної послідовності — характерний для пісень інформативних — частіше балади та соціально побутові пісні; б) принцип поляризації — частіше зустрічається в ліричних піснях — базується на зіставленні

протилежностей — метод психологічних паралелізмів; в) принцип виділення одиничного, акцентування — спіралевидна побудова — ліро-епічні твори, ліричні твори — будується на виділенні головного персонажу, події у тексті; г) принцип «контамінації» — для усіх жанрів — комбінуються усі попередні принципи композиційної побудови у одній пісні. Останній принцип зустрічається найчастіше, його ще називають «кіномонтаж» (Ейзенштейн) [18].

На наш погляд, для всебічного вивчення народнописенної творчості необхідно з'ясувати також механізм її внутрішньої організації. Ми вважаємо, що до вивчення ліричних творів також необхідно застосувати «пропівський метод», що дасть нам можливість побачити внутрішні закономірності їхньої побудови, а не лише зовнішні. Ми пропонуємо звести всі ліричні твори до персонажів та функцій, тобто показати інваріантні схеми народнописенної творчості по жанрам, з'ясувати відмінності між останніми у внутрішній організації. Останнє, в свою чергу, дасть нам можливість вийти на історію формування пісенних жанрів з позиції слов'янської архетипізації та розкрити особливості пісенних творів як знаковим систем. Також, при наявності сталих інваріантних схем, ми зможемо з'ясувати особливості варіативності в народнописенній творчості. Так як варіативність, як вважає К.В. Чистов, з'являється під впливом багатьох факторів: територіального, соціального, історичного, мовно-діалектного, суб'єктивно виконавського [51, с. 107-178] та ін., при наявності сталих схем можна з'ясувати, які елементи пісенних творів змінюються частіше, а які є сталими в усіх регіонах фольклорного простору.

Таким чином, застосовуючи структурно-семіотичний аналіз при вивченні ліричного фольклору, ми зможемо дослідити як його інваріантні структури (композиційні та сюжетні), так і варіативні.

Структурна історія. Структурний підхід не оминув і історію і формувався в даній науці, починаючи з ХІХ ст., а зокрема з поглядів К. Маркса на соціум. Ми вже згадували вище, що саме К. Маркс розглянув соціум у вигляді системи, виділивши у ній структурні складові та встановивши взаємозв'язки між ними. На наш погляд, продовження даних поглядів на суспільство можна знайти в працях М. Блок і Л. Февра, які, як відомо, були засновниками відомої зараз усім історичної школи Анналів, що носить назву від відомого часопису, що виходить з 1929 року «Аннали економічної та соціальної історії».

М. Блок у своїй праці «Апология історії чи ремесло історика» (1946) [13] виклав свої погляди на методологію історії. Він пропонує відійти від позитивістської методології і застосувати інший підхід, залучаючи пізнавальні здобутки різних методологічних концепцій соціального спрямування — соціології Дюркгейма, теорії синтезу Берра, історичної соціології Маркса, антропології М. Мосса та ін. Він визначає предмет історії — людина у суспільстві, соціальному середовищі.

Суспільство він розглядав як складну систему, всі елементи якої — матеріальні умови життя — знаходяться у постійній взаємодії. Щоб зрозуміти

людину в історії, необхідно вивчити всі сторони її суспільного життя, а не лише політику. «Щоб краще розглянути те чи інше явище, необхідно вивчити його у найвищій стадії його розквіту, коли можна з'ясувати його структуру, виділити компоненти і встановити відносини між ними», — говорить М. Блок [13].

Зокрема він звертається до розгляду соціальних структур, вивчає класи феодалів, селян, їхнє формування, склад, зміни у структурі, відносини між ними і всередині цікавили М. Блока найбільше. Таким чином, він заклав основи підходу, який пізніше буде названий структурним, на протипагу генетичному, що передбачає розгляд явища у його розвитку. У дослідницьке поле «анналістів» і Блока потрапляли соціально-економічні явища, але вони трактували їх переважно соціально. Взагалі праці Блока, на наш погляд, можна вважати прикладом структурної історії з ухилом в соціальні та економічні процеси.

Найбільш яскравим представником даного напрямку вивчення історії можна вважати Фернана Броделя, послідовника «анналістів» першого покоління. Саме він очолив друге покоління «школи анналів» і був теоретиком так званої «глобальної» або «тотальної» історії. Він у центр історії ставить людину. Саме людина за Броделем є центром всього історичного і соціального розвитку. Вона є соціальною системою, в межах якої складаються економічні, політичні, культурні, релігійні або інші стосунки між людьми, що характеризуються різними рівнями (регіональними, державними, етнічними, груповими). Така система є «глобальною», тобто її необхідно розглядати комплексно [20, с. 196-199].

Розвиток і зміни цієї «глобальної» системи відбувається завдяки діяльності людей, яка здійснюється на свідомих засадах можливого і неможливого, що детерміновані станом даної «глобальної» системи. Бродель розробив вчення про глобальне суспільство — цивілізацію, що є слоїстою, багатоступневою структурою, яка водночас є перешкодою історичного руху. Найбільш тривкі елементи структури цивілізації — культурні. Зміни є дуже повільними і викликані «розривом» у структурі (християнство, застосування парової машини). Бродель, як бачимо, в сутності зводить дослідження до двох теоретичних понять — «системи» і «моделі», у рамках яких слід шукати місце конкретного прояву людської активності. До цього вчений додав обов'язковий елемент і метод вчення — «синхронізації» (навчання синхронно прослідкувати зміни тих чи інших сторін діяльності людей або соціальних структур).

Можна зробити висновок, що структурний аналіз знайшов своїх прихильників і серед істориків, починаючи історіографію приблизно до 80-х рр. ХХ ст. В Радянській Росії на поч. 60-х рр. був певний сплеск, пов'язаний з «відлигою», деякі вчені висловилися за те, щоб переглянути певні питання теоретичної історії. Передовсім працювали вчені, які не стосувалися нового та новітнього періоду в історії, зокрема, А.Я. Гуревич, І.Д. Ковальченко, М.О. Барг [21, с. 191-196], що лише після розпаду СРСР змогли висловити своє бачення на методологію історії.

Щодо структуралізму в історії, то його розглядали в радянській літературі, переважно у порівнянні з марксизмом, і обґрунтували правильність першого над другим — буржуазним структуралізмом.

Філософія структуралізму. Філософські інтерпретації структуралізму можна розділити на дві основні лінії — філософські ідеї вчених-структуралістів та структуралістську ідеологію, що була розповсюджена у 60-х роках ХХ ст. у Франції.

Філософські ідеї структуралістів формулювались у процесі осмислення переходу гуманітарного знання на абстрактно-теоретичний рівень. Це осмислення відбувалось у значній мірі у рамках картезіансько-кантіанської традиції, а також під впливом позитивізму та фрейдизму і привело до висунення дуалістичної концепції — «кантіанства без трансцендентального суб'єкта» Леві-Стросса, «історичних апіорій» М. Фуко [27; 47].

Перебільшення ролі несвідомих механізмів знакових систем та культури у цілому у поєднання з занадто широкими узагальненнями привносить у концепцію структуралізму елементи еkleктики, хоча у своїх вихідних принципах вони відтворюють з певними модифікаціями кантіанський дуалізм форми (у даному випадку несвідомих структур) і змісту (емпіричних даних). «Антисуб'єктивна тенденція» структуралістів пов'язана у певній мірі з боротьбою проти екзистенціалізму та інших суб'єктивістських течій, що виступали проти пізнання людини. У той самий час ідеї структуралістів виступали не у вигляді розгорнутих теоретичних систем, а у вигляді окремих висловлювань, філософських гіпотез. Концепції структуралізму нерідко виявлялися нестійкими і йшли на компроміс з тим самим екзистенціалізмом, феноменологією і т.д. До такого ж зближення приводили і спроби створення більш-менш стійкої цілісної філософської концепції, щоб охоплювала «до знакових» та «до структурованих» рівні реальності (Дерріда) [17; 32].

Структуралістська ідеологія також претендує на абсолютизацію деяких конкретно-наукових положень структуралізму (деякою мірою всупереч структуралістам), а також перенесення їх у площину глобального осмислення проблем сучасного суспільства.

На цьому рівні структуралізм — як у очах його adeptів, так і критиків — виглядає певним світосприйняттям, що базується на протиставленні структури людини та історії (так звана концепція «смерті автора»), що отримала широке розповсюдження серед критиків структуралізму. У цьому протиставленні відображаються протиріччя між особистістю та структурами західноєвропейського суспільства [3].

Разом з тим, підміна структур конкретних суспільств «структурою взагалі», що символізує певний антигуманний початок, містифікує реальні суспільні проблеми та використовується як технократизм, так і анархізм. Загострення соціальних конфліктів у кінці 60-х років у Франції та інших державах, що було усвідомлене як практичне спростування міфу про «всесильні структури», завдало удар структуралістській ідеології.

Представники екзистенціалізму, персоналізму, феноменології критикували структуралізм як «сцієнтиську», «антигуманну» течію. Дана критика, що йшла від позицій абстрактного гуманізму та суб'єктивного ірраціоналізму, була у значній мірі націлена проти наукового дослідження суспільних явищ [3].

Тому поступово структуралізм перейшов у постструктуралізм, що у головних моментах мав протилежну структуралізму позицію.

Таким чином, структуралізм можна розглядати у двох іпостасях як конкретно-наукову з чіткою сцієнтиською методологією та як філософію з антисуб'єктивістським принципом у своїй основі.

Література

1. Автономова Н.С. Концепция «археологического знания» М. Фуко // Вопросы философии. — 1968. — № 6.
2. Автономова Н.С. Психоаналитическая концепция Жака Лакана // Вопросы философии. — 1973. — № 11.
3. Автономова Н.С. Философские проблемы структурного анализа в гуманитарных науках. — М., 1977. — 284 с.
4. Адоньева С.Б. Традиционная лирика: К проблеме целостности фольклорного текста // Кунсткамера. Этнографические тетради. — СПб., 1995. — Вып. 7.
5. Адоньева С.Б. Сказочный текст и традиционная культура. — СПб., 1997.
6. Байбури А.К. Ритуал в традиционной культуре: структурно-семантический анализ восточно-славянских обрядов. — СПб., 1993.
7. Барабаш Ю. Эти неуловимые структуры // Иностранная литература. — 1972. — №1.
8. Барт Р. Избранные работы: семиотика, поэтика. — М., 1994. — 358с.
9. Бернштам Т.А. Ай же ты, великий ораторша! // Фольклор и этнографическая действительность. — СПб., 1992.
10. Бернштам Т.А. Добрый молодец и река Смородина // Кунсткамера Этнографические тетради. — СПб., 1993. — Вып.1.
11. Бернштам Т.А. Русская сказка: феномен и действительность // Кунсткамера. Этнографические тетради. — СПб., 1999. — Вып. 8-9.
12. Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Становление и сущность системного анализа. — М., 1975.
13. Блок М. Апология истории. — М.1986. — 224с.
14. Боров В. Коммуникативные культуры: генеалогия структуралізма // Литературоведческие поиски. — Самаркад, 1976. — С. 86-114.
15. Бореєв В. Критика буржуазного структуралізма и научный статус структурного метода / Теории, школы, концепции (критический анализ). Художественный текст и контекст реальности. — М., 1977. — С.33-68.
16. Бореєв В. Структуралізм: история, теория, практика // Историко-философский сборник. Материалы теоретической конференции аспирантов философского факультета. — МГУ, 1974. — С. 144-152.
17. Грецкий Э.А. Французский структуралізм. — М., 1971. — 312с.
18. Дей О.І. Поетика української народної пісні. — К., 1978. — 247с.
19. Еремина В.И. Поэтический строй русской лирики. — Л., 1979.
20. Зашкільняк Л. Школа «Аннали» — 2: «глобальна історія» // Методологія історії від давнини до сучасності. — С. 196-199.
21. Зашкільняк Л. Марксизм і неомарксизм в історії // Методологія історії від давнини до сучасності. — С. 191-196.

22. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. — М., 1987. — С.183-191.
23. Колпакова Н.П. Типы народной частушки // Русский фольклор. — Л., 1966.— Т.10.
24. Кравцов Н.И. Русское народное устное творчество. — М., 1977. — 375с.
25. Лазутин С.Г. Поэтика русского фольклора.
26. Лазутин С.Г. Русские народные лирические песни, частушки и пословицы. — М., 1990. — 237с.
27. Леви-Стросс К. Структурная антропология. — М., 1983.— 534с.
28. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. — СПб, 1972. — 270с.
29. Лотман Ю.М. Лекции по структуральной поэтике // Ю.М. Лотман и тартуская школа. — М., 1964.
30. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. — М., 1970. — 384с.
31. Мальцев Г.И. Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики. — Л., 1989.
32. Николова М. Основные философские проблемы французского структурализма. — М., 1971. — 348с.
33. Основные направления структурализма. — М., 1961. — С. 56-78.
34. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремологии. — М, 1970.
35. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). — М., 1970.
36. Пражский лингвистический кружок: Антология. — М., 1970. — 230с.
37. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. — М., 1946. — 386с.
38. Пропп В.Я. Морфология сказки. — М., 1928.— 360с.
39. Рошияну М. Традиционные формулы сказки. — М., 1975.
40. Руднев В.П. Словарь культуры XX в. — М., 1999.
41. Соссюр Ф. де Труды по общему языкознанию. — М., 1977. — 430с.
42. Структурализм / Новый философский словарь. — Минск, 2004. — С.536.
43. Структурализм. Постструктурализм / Новая философская энциклопедия. — Т.3. — М., 2001. — С.647-648.
44. Структурализм / Садохин К. Этнология. — М., 2002. — С. 112-118.
45. Структурный метод / Этнография и смежные дисциплины. Школы и направления. Методы. — М., 1988. — С. 159-162.
46. Успенский Б.А. Поэтика композиции. — М., 1972. — 124с.
47. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. — М., 1977. — 286с.
48. Хроленко А.Т. Семантика фольклорного слова. — Воронеж, 1992.
49. Чистов К.В. Принципы текстологического изучения фольклора. — Л., 1966.
50. Чистов К.В. Специфика фольклора в свете информации // Вопросы философии. — 1972. — №6.
51. Чистов К.В. Традиция. Стереотип и вариативность. Вариационная поэтика // Народные традиции и фольклор. — СПб, 1986. — С.107-178.

Лесникова А. В. Структурализм — методология и философия: к историографии проблемы. — Статья.

Аннотация. В данной статье рассматривается структурализм как методология и философия. Исследуется история формирования методологических принципов структурализма, типы структурного анализа и его реализация в гуманитарных дисциплинах: этнографии, истории, литературоведении, фольклористике. В предметное поле данного исследования вошла и проблема философии структурализма. Были проанализированы основные философские идеи ученых-структуралистов.

Ключевые слова: структурализм, структура, система, модель, элемент, структурный анализ, синхрония, поэтика.

Lesnikova A. V. Structuralism — methodology and philosophy: the historiographical problem. — Article.

Summary. In this article the structuralism as methodology and philosophy is considered. The history of formation of methodological principles of structuralism, types of the structural analysis and its realization in humanitarian disciplines is investigated: ethnographies, stories, literary criticism. Problems of philosophy of structuralism are included in the given research also. The basic philosophical ideas of scientists-structuralists have been analysed.

Keywords: structuralism, structure, system, model, an element, the structural analysis, synchronism, poetics.